

Prejeto: 26. oktober 2021
1.01 izvorni znanstveni članek

Matic Batič¹

Renzo De Felice in njegovo razumevanje italijanskega fašizma²

Izvleček

Razprava predstavlja italijanskega zgodovinarja Renza De Feliceja in njegovo zgodovinopisno obravnavo italijanskega fašizma. Njegove raziskave so v sedemdesetih letih 20. stoletja v Italiji predstavljale prelom z dotodanjim zgodovinskim konsenzom glede te tematike. Iz tega razloga je bilo njegovo delo pospremljeno s številnimi polemikami, ki so pogosto prestopile okvir znanstvene razprave. V prvem delu razprave so De Felicejeve teze soočene z očitki njegovih kritikov, v drugem delu pa razprava skuša pojasniti ozadje polemike, pri čemer je predstavljena specifična družbeno-kulturna situacija v tedanji Italiji in njen vpliv na zgodovinopisje o fašističnem obdobju. Sklepno razprava ugotavlja, da De Felicejev opus kljub nekaterim spornim točkam

- 1 Dr. Matic Batič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, matic.batic@scnr.si.
- 2 Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0380 *Zgodovinsko-pravni vidiki kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

danés velja za nepogrešljivega za vse sodobne raziskovalce tega obdobja italijanske zgodovine.

KLJUČNE BESEDE: *Renzo De Felice, italijanski fašizem, Benito Mussolini, zgodovinopisje, zgodovinske kontroverze*

Abstract

The paper presents the Italian historian Renzo De Felice and his historiographical treatment of Italian fascism. In Italy, his research in the 1970s marked a turning point in the historical consensus on the subject up to that time. Hence, his work has been accompanied by several polemics that have often left the framework of scientific debate. In the first part of the paper, De Felice's claims are confronted with his critics' reproaches, while in the second part the article endeavours to explain the background of the polemic, presenting the specific socio-cultural situation in the Italy of that time and its impact on historiography on the fascist period. The discussion concludes that De Felice's work, despite some contentious points, is currently considered as indispensable for all modern researchers of this period of Italian history.

KEYWORDS: *Renzo De Felice, Italian fascism, Benito Mussolini, historiography, historical controversies*

Uvod

Renzo De Felice (1929–1996), italijanski zgodovinar judovskega rodu, sodi med najbolj znane, a tudi najbolj kontroverzne italijanske zgodovinarje 20. stoletja. De Felice je s svojimi trditvami o naravi italijanskega fašističnega gibanja oz. režima in politike Benita Mussolinija (1883–1945) sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja sprožil pravi vihar v italijanski zgodovinarski skupnosti, ki ga lahko primerjamo z mednarodno bolj odmevnim nemškim *Historikerstreit*.³ Njegovo raziskovanje fašizma je sicer sprožalo polarizirane odzive tudi med zgodovinarji v drugih državah. Nekateri so hvalili njegov intelektualni pogum, skrbnost njegovih raziskav, pritegnitev novih zgodovinskih virov in svežino njegovih interpretacij. Drugi so njegova dela označili kot »revizionizem«, številni kritiki pa so mu poleg strokovnih pomanjkljivosti očitali tudi simpatiziranje s fašizmom, apologetsko obravnavo osebe Benita Mussolinija in poskus rehabilitacije postfašistične italijanske desnice. Iz tega razloga so njegova univerzitetna predavanja večkrat skušali

- 3 Polemika je leta 1986 vzplamtela ob trditvah zgodovinarja in filozofa Ernsta Nolteja (1923–2016), ki je v eseju v časopisu *Frankfurter Allgemeine Zeitung* zagovarjal pogojenost nemškega nacionalsocializma s prejšnjo boljševisko kampanjo zatiranja meščanstva in premožnejših kmetov v Sovjetski zvezi. Na njegove teze se je najprej burno odzval filozof Jürgen Habermas (1929–), debata pa je nato eskalirala, saj so se vanjo na obeh straneh vključili še drugi zgodovinarji in intelektualci. Sekundarna literatura o »Historikerstreit« je zelo obsežna. Kot uvod gl. Klaus Große Kracht, »Der Historikerstreit: Grabenkampf in der Geschichtskultur,« v: *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*, ur. Klaus Große Kracht (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 91–114; gl. tudi Richard J. Evans, *Im Schatten Hitlers? Historikerstreit und Vergangenheitsbewältigung in der Bundesrepublik* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991).

preprečiti skrajno levičarski študenti, napadi pa so bili pogosto usmerjeni tudi proti De Feliceju osebno.⁴

Čeprav so torej dela Renza De Feliceja danes mednarodno splošno poznana, tega ne moremo trditi za slovensko okolje. Eden izmed razlogov za to gotovo predstavlja dejstvo, da se slovensko zgodovinopisje doslej sploh še ni v večji meri ukvarjalo s proučevanjem italijanskega fašizma *per se* – pozornost slovenskih zgodovinarjev je bila namreč doslej omejena predvsem na raziskovanje različnih aspektov italijanske in fašistične politike na ozemlju, ki si ga je Kraljevina Italija priključila po sklenitvi rapalske pogodbe leta 1920,⁵ kjer se je že kmalu po koncu prve svetovne vojne razvil t. i. »obmejni fašizem.«⁶ Razprava tako predstavlja prvo predstavitev De Felicejevega raziskovalnega pristopa v slovenskem prostoru. Spričo dosežanja izostanka recepcije De Felicejeva dela se razprava v prvem delu osredotoča na predstavitev njegovih osnovnih tez, in sicer predvsem prek predstavitve kontroverze, ki je v Italiji izbruhnila po izidu njegove knjige *Intervista sul fascismo*. V drugem delu pa je podana interpretacija omenjene polemike in De Felicejevega dela na splošno s pomočjo analize tedanjega družbeno-političnega položaja in različnih zgodovinopisnih pristopov De Feliceja in njegovih kritikov.

- 4 Emilio Gentile, »Renzo De Felice: A Tribute,« *Journal of Contemporary History* 32, št. 2 (1997): 139.
- 5 Kot temeljna novejša slovenska sintetična dela gl.: Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1855–2000* (Ljubljana: Nova revija, 2000); Milica Kacin-Wohinz in Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu* (Ljubljana: Slovenska matica, 2008); Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac* (Ljubljana: Nova revija, 2002).
- 6 Več o tem pojmu gl. Anna Maria Vinci, *Sentinelle della patria: il fascismo al confine orientale: 1918–1941* (Roma, Bari: Laterza, 2011).

Čeprav bo zanimanje tistega dela slovenskega zgodovinopisja, ki se posveča zgodovinskim vprašanjem, vsaj posredno povezanim s tematiko italijanskega fašizma, gotovo tudi v prihodnosti posvečeno predvsem zgodovini Slovencev pod fašizmom, menim, da lahko soočenje s to problematiko pripomore tudi k bolj poglobljenemu razumevanju te problematike ter odprtju novih raziskovalnih vprašanj. Poleg tega pa soočenje z De Felicevim opusom in njegovo recepcijo v mednarodni historiografski skupnosti odpira tudi širša epistemološka in metodološka vprašanja, še posebej v zvezi s problematiko zgodovinopisnega pristopa pri proučevanju totalitarnih in avtoritarnih režimov 20. stoletja. S tega stališča relevantnost te problematike torej presega zgolj zgodovinopisno obravnavo italijanskega fašizma, kar še posebej velja za kontekst sodobnega slovenskega zgodovinopisja.

Renzo De Felice in njegova poklicna pot

Renzo De Felice se je rodil 8. aprila 1929 v Rietiju v pokrajini Lacij. Njegov oče je bil carinski uradnik. De Felice se je najprej šolal v Rimu na liceju Goffredo Mameli, kjer ni sodil med najboljše učence, ravno nasprotno, kar dvakrat mu ni uspelo opraviti maturitetnih izpitov, zato je srednješolsko izobrazbo končal šele leta 1949 v domačem Rietiju. Čeprav je že v srednji šoli razvil močno nagnjenje do zgodovine, je na univerzi La Sapienza v Rimu najprej vpisal študij prava, v drugem letu pa se je nato prepisal na študij filozofije.⁷ V študentskih letih je bil član *Partito comunista italiana* (PCI), a se je od nje oddaljil po sovjetskem krvavem obračunu z madžarsko revolucijo leta

7 Moro, Renato, »De Felice, Renzo,« v: *Il Contributo italiano alla storia del Pensiero - Storia e Politica* (spletna verzija), pridobljeno 10. 9. 2021, URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/renzo-de-felice_%28altro%29/.

1956, ki so ga italijanski komunisti pod vodstvom Palmira Togliattija (1893–1964) podprli. Za njegov nadaljnji intelektualni razvoj je bilo bistveno, da je začel študirati tudi zgodovino, kjer se je srečal s profesorjem Federicom Chabodom (1901–1960), pod čigar mentorstvom je 1954 tudi diplomiral s temo *Correnti di pensiero politico nella prima repubblica romana*.⁸

Od novembra 1955 je De Felice raziskoval na *Istituto Italiano per gli Studi Storici*, ki ga je v Neaplju ustanovil znani liberalni filozof in zgodovinar Benedetto Croce (1866–1952), vodil pa Chabod. Tu je spoznal tedaj vodilnega italijanskega marksističnega zgodovinarja Delia Cantimorija (1904–1966), ki je prav tako kot pristaš historizma Chabod imel velik vpliv na De Felicejevo nadaljnjo zgodovinarsko pot. Leta 1968 je dobil mesto na univerzi v Salerno, 1972 pa je odšel na rimsko univerzo *La Sapienza*, kjer je raziskovalno in pedagoško deloval do svoje upokojitve. Poleg univerzitetnega pedagoškega in raziskovalnega dela je treba omeniti še njegovo ustanovitev revije *Storia contemporanea* (leta 1970), ki jo je urejal vse do svoje smrti. Bil je tudi član uredništva prestižne mednarodne revije *Journal of Contemporary History*.⁹

Čeprav je De Felice danes poznan predvsem po svojih študijah fašizma, predvsem biografiji Benita Mussolinija, je svojo zgodovinsko pot začel s proučevanjem zgodovine Judov in italijanskih revolucionarnih gibanj v 18. stoletju. V šestdesetih letih je objavil več knjig in znanstvenih člankov o revolucionarnem misticizmu, italijanskem jakobinstvu ter socialni in ekonomski zgodovini Lacija v obdobju francoske revolucije.¹⁰

8 Emilio Gentile, *L'umiltà di uno storico del novecento. Renzo De Felice. Studi e testimonianze* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2002), 38.

9 Emilio Gentile, »DE FELICE, Renzo,« v: *Dizionario Biografico degli Italiani* (spletna verzija), pridobljeno 24. 8. 2021, URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/renzo-de-felice_%28Dizionario-Biografico%29/.

10 Med njegova najpomembnejša dela iz tega obdobja sodijo: Renzo De Felice, *Note e ricerche sugli »illuminati« e il misticismo rivoluzionario 1789–1800* (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1960); Renzo De Felice,

Do proučevanja fašizma ga je pripeljalo prav raziskovanje judovske zgodovine. Leta 1961 je namreč objavil monografijo *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Pri raziskovanju gradiva za zgodovino italijanskih Judov v času fašističnega režima je De Felice spoznal, da zgodovina fašizma še ni bila strokovno obdelana v smislu temeljitih študij primarnih virov. Daljnosežne interpretacije fašističnega gibanja in narave Mussolinijevega režima, ki so v tedanji italijanski historiografiji večinoma sledile marksistični paradigmi, so se mu zato zdele močno pomanjkljive, predvsem pa politično zaznamovane.¹¹ Sledila je odločitev za začetek pisanja monumentalne biografije Benita Mussolinija, utemeljene na podrobnem študiju primarnih virov, ki jo današnji vodilni proučevalec fašizma Emilio Gentile uvršča med najzahtevnejše zgodovinopisne podvige sploh. Leta 1965 je izšel prvi zvezek,¹² nato pa jih je do 1991 sledilo še sedem.¹³ Zadnji zvezek je ostal polovično nedokončan, ker je avtorja leta 1996 prehitela smrt.¹⁴

La vendita dei beni nazionali nella repubblica romana del 1798–1800 (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1960); Renzo De Felice, *Italia giacobina* (Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 1965).

11 Gentile, »DE FELICE, Renzo.«

12 Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883–1920* (Torino: Einaudi, 1965).

13 Renzo De Felice, *Mussolini il fascista. I. La conquista del potere, 1921–1925* (Torino: Einaudi, 1966); Renzo De Felice, *Mussolini il fascista. II. L'organizzazione dello Stato fascista, 1925–1929* (Torino: Einaudi, 1968); Renzo De Felice, *Mussolini il duce. I. Gli anni del consenso, 1929–1936* (Torino: Einaudi, 1974); Renzo De Felice, *Mussolini il duce. II. Lo Stato totalitario, 1936–1940* (Torino: Einaudi, 1981); Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato. I. L'Italia in guerra, 1940–1943. 1. Dalla guerra breve alla guerra lunga* (Torino: Einaudi, 1990); Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato. I. L'Italia in guerra 1940–1943. 2. Crisi e agonia del regime* (Torino: Einaudi, 1990); Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato II. La guerra civile, 1943–1945* (Torino: Einaudi, 1997).

14 Emilio Gentile, »Renzo De Felice: A Tribute,« *Journal of Contemporary History* 32, št. 2 (1997): 140–141.

Novo razumevanje italijanskega fašizma

Prav z objavo prvih dveh zvezkov *ducejeve* biografije so se tudi začele kontroverze okrog De Felicejevega dela. Le-te so kmalu prekoračile ozke okvire akademske diskusije, saj so jih pograbili množični mediji, ki so njegove teze večkrat predstavljali v shematični in/ali popačeni luči. Kritiki so njegovim biografskim delom o Mussoliniju očitali tako metodološke kot tudi vsebinske pomanjkljivosti. De Felice naj bi se tako pretirano zanašal na originalne fašistične dokumente, namerno spregledal dokaze, ki ne podpirajo njegovih trditev, ter se predvsem preveč »približal« svojemu »predmetu« raziskovanja, tj. Benitu Mussoliniju.¹⁵ Za veliko razburjenja je poskrbel predvsem četrti zvezek biografije, *Gli anni del consenso*, v katerem De Felice trdi, da je fašističnemu režimu predvsem med letoma 1929 in 1936 uspelo ustvariti tako materialni kot tudi moralni konsenz v italijanski družbi. Prvi naj bi izviral iz ekonomske varnosti, ki jo je fašizem zagotovil Italijanom, drugi pa iz njegove vizije družbene preнове, ki se je (vsaj retorično) naslanjala na vizijo *risorgimenta*.¹⁶

Na De Felicejevo delo so se, kot je bilo že omenjeno, vrstili kritični odzivi. Zgodovinar Leo Valiani (1909–1999) je tako npr. trdil, da se je De Feliceju zgodilo to, kar je pogosta past biografov – raziskovana osebnost naj bi ga namreč tako fascinirala, da jo je predstavil v najlepši možni luči. Posebno je

15 Borden W. Painter, »Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism,« *The American Historical Review* 95, št. 2 (1990): 392.

16 De Felice, *Mussolini il duce*, 54–126; Renzo De Felice, *Intervista sul fascismo*, ur. Michael A. Ledeen (Roma, Bari: Laterza, 1982), 29. Več o viziji nacionalne preнове, ki so jo razvili misleci zgodnjega italijanskega nacionalizma, gl. Emilio Gentile, *La grande Italia. The Myth of the Nation in the Twentieth Century* (Madison: Universtiy of Wisconsin Press, 2009), 19–39.

kritiziral tudi njegovo predstavitev italijanske zunanje politike. Roberto Vivarelli (1929–2014) pa je podobno kritično predstavil tudi prvi zvezek. De Felice naj ne bi predstavil nepristranske podobe italijanskega socializma na začetku 20. stoletja, predvsem pa naj bi do Mussolinija razvil preveč simpatije.¹⁷ Kljub precejšnjemu zanimanju, ki ga je De Felicejevo raziskovanje fašizma torej vzbudilo od samega začetka, pa se to ne more primerjati z ostrino in odmevnostjo polemike, ki se je razvila leta 1975, ko je bilo v knjižni obliki objavljeno delo *Intervista sul fascismo*.

Omenjeno delo je zasnovano kot knjižni intervju, v katerem se je De Felice o različnih vidikih fašizma pogovarjal z mlajšim ameriškim zgodovinarjem Michaelom A. Ledeenom (1941–).¹⁸ Čeprav se je intervju večinoma posvečal specializiranim teoretičnim vprašanjem, povezanim z naravo fašističnega gibanja in Italije v času fašistične vladavine, je nepričakovano postala

17 Painter, »Renzo De Felice,« 394–395.

18 Michael A. Ledeen je ameriški zgodovinar, filozof in zunanjepolitični analitik. Doktoriral je na Univerzi Wisconsin pod mentorstvom strokovnjaka za nacizem in nacionalizem 19. stoletja Georgea L. Mossea (1918–1999). V disertaciji se je ukvarjal s poskusom oblikovanja fašistične internacionale v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja; gl. Michael A. Ledeen, *Universal Fascism; the Theory and Practice of the Fascist International, 1928–1936* (New York: H. Fertig, 1972). Med raziskovalnim delom v Rimu je spoznal Renzo De Feliceja, s katerim sta pripravila *Intervista sul fascismo*. Za raziskovanje italijanskega fašizma je pomembna tudi Ledeenova študija o politiki Gabrieleja D'Annunzia (1863–1938) na zasedeni Reki, v kateri dokazuje vpliv D'Annunzieve legionarske državnice na razvijajoče se fašistično gibanje; gl. Michael A. Ledeen, *The First Duce: D'Annunzio at Fiume* (Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1977). V prihodnjih desetletjih je deloval ter še vedno deluje predvsem kot zunanjepolitični analitik blizu neokonservativnemu polu ameriške republikanske stranke.

pravi »bestseller«. V drugi polovici leta 1975 je bila monografija kar petkrat izdana, prodanih pa je bilo več kot 75.000 izvodov.¹⁹

V *Intervisti* je De Felice povzel svoje tedanje videnje temeljnih značilnosti italijanskega fašizma. Trdil je, da je raziskovanje le-tega še vedno v svoji embrionalni fazi; zgodovinarje, ki se ukvarjajo s to tematiko, je primerjal z Madame de Staël (1766–1817), začetnico zgodovinskega raziskovanja francoske revolucije. Ker primarni viri še niso bili sistematično raziskani, se mu tudi ni zdelo smiselno postavljati dokončnih teorij in interpretacij fašističnega gibanja in režima, kar je izpostavil kot bistveno razliko svojega raziskovanja v primerjavi s tedanjo prevladujočo smerjo marksistično obarvanega zgodovinopisja v Italiji. To naj bi postalo mogoče šele po veliko boljšem poznavanju same zgodovine fašizma: »Facciamone prima la storia, dopo potremmo tentarne le interpretazioni.«²⁰

Kljub jasno izraženemu skepticizmu do smiselnosti postavljanja daljnosežnejših interpretacij o naravi italijanskega fašizma je De Felice v *Intervista sul fascismo* izpostavil nekatera svoja videnja fašističnega fenomena, ki so se bistveno razlikovala od tedanjega zgodovinskega konsenza v Italiji. Bistvo njegovega specifičnega razumevanja fašizma leži v strogem ločevanju med fašizmom kot režimom ter fašizmom kot gibanjem. Tega razlikovanje ne smemo razumeti v kronološkem smislu (torej kot fašizem pred in po pohodu na Rim oktobra 1922), temveč kot dve nasprotujoči si tendenci znotraj italijanskega fašizma, ki ju najdemo skozi vso njegovo zgodovino. »Fašizem – režim« predstavlja avtoritarno in konservativno fašistično politiko, kot se je oblikovala po pohodu na Rim.²¹ »Fašizem – gibanje« pa

19 Michael A. Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy over Italian Fascism,« *Journal of Contemporary History* 11, št. 4 (1976): 269.

20 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 20.

21 »Il fascismo regime, invece, è la politica di Mussolini, è il risultato di una politica, che – volente o nolente – tende a fare del fatto fascismo

naj bi bil nasprotno resnično revolucionaren ter izraz želje po globlji družbeni preobrazbi.²² Nosilec »fašizma – gibanja« naj bi bili pripadniki vzpenjajočega se srednjega razreda, ki jih je mobilizirala izkušnja pravkar končane prve svetovne vojne. De Felice je tako deloma zavrnil tradicionalno razlago, da so socialno podlago fašizma predstavljali predvsem pripadniki nižjih srednjih slojev, ki so se čutili ogrožene zaradi vzpona delavskega gibanja v času burnih povojnih let, pri čemer so uživali podporo italijanske buržoazije. Nasprotno je zanj fašizem kot gibanje bilo izraz aspiracij vzpenjajočega se srednjega razreda, ki je po veliki družbeni mobilizaciji v vojnem času želel pridobiti tudi politično moč: »Il fascismo movimento, invece, è stato in gran parte l'espressione di ceti medi emergenti, cioè di ceti medi che cercano – essendo diventati un fatto sociale – di acquistare partecipazione, di acquistare potere politico.«²³ Kot tak je omenjeni aspekt De Felice povezal s tradicijo francoske revolucije in mislijo Jeana-Jacquesa Rousseauja (1712–1778), pri čemer se je naslanjal na delo judovskega zgodovinarja Jacoba Talmona (1916–1980), ki je raziskoval začetke ter razvoj t. i. »totalitarne demokracije«, katere genezo je našel prav v Rousseaujevi misli, prvo konkretno uresničitev pa v času francoske revolucije oz. jakobinske diktature.²⁴ Sledeč tej tezi je De Felice »fašizem – gibanje« predstavil kot del tradicije

solo la sovrastruttura di un potere personale, di una dittatura, di una linea politica che per molti aspetti diventa sempre più eredità di una tradizione.« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 29).

22 »Il fascismo movimento è quel tanto di velleità rinnovatrice, di interpretazione di certe esigenze, di certi stimoli, di certi motivi di rinnovamento; è quel tanto di »rivoluziarismo« che c'è nel fascismo stesso, e che tende a costruire qualcosa di nuovo.« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 29).

23 Ibid., 30.

24 Več o tem gl. Jacob Talmon, *Le origini della democrazia totalitaria* (Bologna: Il mulino, 1967).

razsvetljenstva in iz njega izvirajoče politike. Čeprav je bil »fašizem – gibanje« kmalu marginaliziran s strani konservativnejšega »režimskega« pola, je za De Feliceja fašizem kljub temu predstavljal resnično politično revolucijo. Mobilizacija množic, poskus njihove vključitve v aktivno politično življenje ter posledično težnja po novi obliki politične skupnosti²⁵ – vse to predstavlja bistveno novost v primerjavi s prejšnjim liberalnim meščanskim režimom, posledično pa fašizem definirajo kot moderen, ne pa reakcionarni fenomen. Na ta način se italijanski fašizem tudi bistveno ločuje od »običajnih« reakcionarnih diktatur, ki so želele nižje družbene sloje politično kar najbolj demobilizirati.²⁶

Za nadaljnje zgodovinsko raziskovanje narave fašizma je pomembno tudi De Felicejevo vztrajanje na bistveni razliki med italijanskim fašizmom in nemškimi nacionalsocializmom, ki ga je utemeljeval z njunim bistveno različnim razumevanjem človeške narave. Nacizem je namreč pristajal na biološko determiniranega človeka in medrasne razlike; njegov pogled na človeštvo je bil povsem statičen. Nasprotno pa je fašizem

25 »[P]erché per il fascismo il consenso e la partecipazione al regime dovevano essere attivi, non passivi. Per il fascismo, in altre parole, occorreva che le masse si sentissero integrate nel regime, che si sentissero mobilitate, sia perché stavano in rapporto diretto con il capo carismatico, sia perché partecipavano di un processo rivoluzionario.« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 64).

26 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 24–34; 40–41. Podobno je razliko med fašističnimi in reakcionarnimi režimi opredelil tudi nemški zgodovinar Hagen Schulze: »Te avtoritarne diktature so si prizadevale, da bi množice demobilizirale in jim preprečile udeležbo v javnem življenju; namesto tega so prebivalstvu ponujale socialne vzorce, ki so določili premoženjska razmerja in družbeno členitev in se vračali k družbenim predstavam iz časa pred industrijsko revolucijo; še zlasti priljubljene so postale korporativne in stanovske državne ideologije.« (Hagen Schulze, *Država in nacija v evropski zgodovini* (Ljubljana: *cf., 2003), 295–296).

skušal izvesti antropološko revolucijo in posledično radikalno preoblikovati značaj Italijanov.²⁷ De Felice tudi v tem aspektu povezuje fašizem z razsvetljensko dediščino oz. prepričanjem o možnosti »izboljšanja« človeka.²⁸ Tedaj prevladujoča teorija o »generičnem fašizmu«²⁹ se mu ni zdela prepričljiva; zanj je obstajala množica fašizmov, ki so nastali v zelo različnih okoliščinah, pod različnimi zunanjimi vplivi ter končno vodili tudi zelo različno, celo nasprotujočo si politiko.³⁰ Čeprav ni zanikal, da lahko med najrazličnejšimi fašističnimi gibanji, ki so med obema svetovnjima vojnama vzniknili po svetu, najdemo določen skupni imenovalec, je dvomil, da lahko na tak način poglobimo razumevanje fašističnega fenomena.³¹

V *Intervista sul fascismo* je De Felice torej predstavil svoj pogled na fašistični režim, ki je v vseh omenjenih trditvah

27 Strnjeno o fašističnem projektu antropološke revolucije gl. Emilio Gentile, *Fašizem: zgodovina in interpretacije* (Ljubljana: Modrijan, 2010), 227–252; gl. tudi Emilio Gentile, *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista* (Roma, Bari: Laterza, 2001).

28 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 41–43.

29 Teorijo o »generičnem fašizmu« je v šestdesetih letih razvijal predvsem nemški zgodovinar Ernst Nolte, ki je leta 1963 izdal vplivno delo *Der Faschismus in seiner Epoche*. V njem je komparativno predstavil Action Française, italijanski fašizem in nemški nacionalsocializem ter skušal najti skupni imenovalec različnih fašističnih gibanj. Nolte trdi, da lahko govorimo o generičnem fašizmu; različna fašistična gibanja naj bi identično fungirala na treh različnih nivojih: na politični ravni kot nasprotovanje komunizmu, na sociološki kot zavračanje meščanskih vrednot, metapolitično pa kot zavračanje transcendence (Richard Griffin, *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus* (London: Bloomsbury Academic, 1998), 47–48).

30 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 81–88. »Il comun denominatore è questo stato d'animo critico nei confronti di una seria di cose.« (Ibid., 87).

31 Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914–1945* (London: UCL Press, 1997), 461.

odstopal od prevladujočega konsenza tedanje pretežno marksistično obarvane italijanske historiografije.³² Iz tega razloga je bilo jasno, da bo knjiga sprožila burno razpravo. Michael Ledeen piše, da se je založnik odločil knjigo izdati po 15. juniju 1975, ko so v Italiji potekale parlamentarne volitve,³³ da bi se tako izognil očitkom o skritih političnih namenih.³⁴ Kljub temu je *Intervista sul fascismo* kmalu sprožila burne razprave v italijanskem javnem prostoru.

»Kontroverza De Felice«

Pred predstavitvijo javne polemike, ki je sledila izdaji knjige *Intervista sul fascismo*, je smiselno opozoriti, da lahko očitke njegovih kritikov v grobem razdelimo v dve skupini. V prvo skupino sodijo tisti, ki so kritizirali predvsem nekatere specifične trditve, pa tudi njegov odnos do Mussolinija. Kritiki druge skupine so bili veliko ostrejši, saj so zavračali njegov način pisanja zgodovine kot tak ter mu očitali politično pristranskost ali celo poskus rehabilitacije Mussolinijevega režima.³⁵

32 Več o tem gl. v nadaljevanju te razprave.

33 Volitve so pomenile precejšen politični pretres; čeprav je vodilna Krščanska demokracija uspela obdržati približno enak delež volivcev (38 %), se je močno okrepila komunistična stranka pod vodstvom Enrica Berlinguerja (1922–1984). Spričo močnega vzpona komunistov se je v italijanski politični eliti uveljavilo prepričanje, da bo komunistom treba dovoliti sodelovanje v vladi in jih s tem »institucionalizirati«. Ta proces je prekinila ugrabitev demokrščanskega predsednika vlade Alda Mora (1916–1978), ki so ga ugrabili in nato tudi usmrtili pripadniki teroristične organizacije Rdeče brigade. Podrobneje o tem gl. Pierre Milza, *Zgodovina Italije* (Ljubljana: Slovenska matica, 2012), 808–815.

34 Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy,« 272.

35 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 396.

Eden prvih, ki so se kritično odzvali na De Felicejevo delo, je bil italijanski zgodovinar in politik, član Radikalne stranke, Leo Valiani (1909–1999). V uglednem liberalno usmerjenem dnevniku *Corriere della sera* je objavil članek z udarnim naslovom *No, il fascismo fu proprio nero*, v katerem je De Feliceja obtožil omalovaževanja fašističnih zločinov, tako v biografskih zvezkih o Mussoliniju kot tudi v *Intervisti*. Idejo, da je imel fašizem jasno idejo o zgodovinskem razvoju ter da je predstavljal jasen model nove družbe, je Valiani označil kot iluzijo. Razlikovanje med »fašizmom – gibanjem« in »fašizmom – režimom« se mu je zdelo nepomembno, saj lahko kaj takega trdimo za praktično vse moderne politične stranke. Koncept totalitarne demokracije se mu je zdel uporabljen popolnoma arbitrarno, razlike med italijanskim fašizmom in nemškim nacionalsocializmom pa predvsem posledica razlik med Nemčijo in Italijo.³⁶

Valianijeve kritike De Felicejevih tez lahko sicer označimo za zmerne, posebno če jih primerjamo z veliko ostrejšim odzivom marksističnega zgodovinarja Nicole Tranfaglie (1938–) v časopisu *Il giorno*. Tranfaglia je bil še posebno oster, saj je De Feliceja neposredno obtožil poskusa rehabilitacije fašističnega režima. Posebno skrb vzbujajoče se mu je zdelo, da je tako knjigo objavila ugledna založniška hiša Laterza:

»[C]i troviamo per la prima volta in maniera chiara e univoca dopo il 1945 di fronte a una completa riabilitazione del fascismo, compiuta da uno storico che non è di origine fascista, che occupa una cattedra nell'Università di Roma e pubblica i suoi libri presso due tra le maggiori case editrici della sinistra italiana (Einaudi e Laterza).«³⁷

36 Leo Valiani, »No, il fascismo fu proprio nero,« *Corriere della sera*, 6. 7. 1975, 3; gl. tudi Leo Valiani, »Osservazioni sul fascismo e sul nazismo,« *Rivista storica italiana* LXXXVIII, št. 3 (1976): 509–530.

37 Nicola Tranfaglia, »La pugnalata dello storico,« *Il giorno*, 6. 7. 1975, 4.

Tranfaglii je sledilo še več kritičnih avtorjev, npr. Lelio Basso (1903–1978) in Giovanni Ferrara (1928–2007). Zapisi se niso omejili zgolj na izpostavljanje metodoloških ali faktografskih napak, temveč so avtorja obtoževali profašističnih tendenc in nemoralnosti. Tanfaglia je postavil celo tezo, da je že ponovno prespraševanje ugotovitev, o katerih naj bi že bil dosežen zgodovinski konsenz, napačno in nepotrebno. De Feliceja naj bi pri tem vodili zgolj (zlonamerni) politični motivi.³⁸ Italijanska zgodovinska revija *Italia contemporanea*³⁹ je soočenju z De Felicejevim zgodovinopisnim pristopom posvetila poseben uvodnik, v katerem je uredništvo zavrnilo njegov način pisanja zgodovine. Njegovemu delu je očitalo empiricizem in pozitivizem, delo zgodovinarja naj bi skrčil na golo zbiranje primarnih dokumentov.⁴⁰

Ostri napadi na De Feliceja so sprožili obtožbe o poskusih kulturne dominacije s strani marksistične intelektualne elite. Novinar Indro Montanelli (1909–2001) je tako npr. opozoril, da napadi na De Feliceja kažejo na težnjo po obvladovanju javnega prostora. Ruggero Moscati (1908–1981) se je retorično spraševal, ali smejo o fašizmu pisati le »ustrezni« ljudje.⁴¹

38 Ibid.

39 Revija je nastala s preimenovanjem revije *Il Movimento di liberazione in Italia*. Od 1974 jo izdaja *Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Italia* (A. Micheletti, »Italia contemporanea«, v: *Il fascismo. Dizionario di storia, personaggi, cultura, economia, fonti e dibattito storiografico* (ur. Alberto De Bernardi in Scipione Guarracino) (Milano: Bruno Mondadori, 1998), 353).

40 »[U]na ideologia intrinseca alla sua stessa metodologia avalutativa, accomodante, fatta soprattutto di accumulazione di materiali schiacciano il lettore senza mai fornirgli una reale proposta interpretativa.« ([Uredništvo], »Una storiografia afascista per la »maggioranza silenziosa«, *Italia contemporanea* (1975): 5–6).

41 Na to je opozoril že De Felice v *Intervista sul fascismo*: »In bocca o sotto la penna di un non-comunista molte delle affermazioni di Amendola

Rosario Romeo (1924–1987) in Luigi Firpo (1915–1989) pa sta zapisala, da napadi na De Feliceja spominjajo na javni linč ter da lahko v njih prepoznamo sence fašističnega obračunavanja z drugače mislečimi.⁴²

Vsekakor se je po prvih tednih zdelo, da je italijanska kulturna javnost glede De Feliceja popolnoma politično razdeljena: desnica ga je podpirala, levica pa ostro zavračala. Narava polemike se je nekoliko »ohladila« po 20. juliju, ko je vplivni komunistični politik Giorgio Amendola (1907–1980)⁴³ objavil uvodnik v časopisu italijanske komunistične partije *l'Unità*. Amendola je uvodnik sicer začel s trditvijo, da se ne strinja z De Felicejevimi interpretacijami fašizma, a nato pravzaprav pristal na njegove številne teze. Predvsem pa je obsodil reakcijo italijanske levice: »Perciò non ho approvato le reazioni indignate e moralmente esasperate che hanno accolto l'Intervista di De Felice, quando era necessaria, piuttosto, una confutazione delle sue tesi.« Presenetljivo je delovala Amendolina izjava, da je fašizem resnično vseboval revolucionarni element, ki je izviral iz njegovih anarhistično-sindikalističnih korenin in levičarskega intervencionizma med prvo svetovno vojno.⁴⁴

V prihodnjih letih je De Felice nadaljeval s svojimi raziskovanji fašizma in Benita Mussolinija. Čeprav so njegova dela sledila podobnemu zgodovinsko-pristopu ter izražala po-

sarebbero considerate delle eresie e lo spirito del suo discorso verrebbe considerato moderato se non addirittura reativo, in bocca ad Amendola acquistano autorità e cittadinanza ...« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 115).

42 Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy,« 276.

43 Njegove besede so imele še posebno težo, ker je Amendola že od leta 1929 dalje deloval proti fašističnemu režimu in si zato tudi prislužil konfinacijo na Pontinskem otočju.

44 Giorgio Amendola, »Per una storia dell'antifascismo,« *l'Unità*, 20. 7. 1975, 1.

dobne ideje, niso več vzbudila tako ogorčene polemike. Kritiki so mu očitali pretirano zanašanje na fašistične dokumente in pretirano osredotočenost na Mussolinijevo psihološko stanje; iz njegove biografije naj bi tako vel vtis, da je *duce* vladal bolj ali manj samostojno, ne da bi se pri tem moral ozirati na socialne in institucionalne omejitve.⁴⁵ Za zadnjo večjo kontroverzo je poskrbelo delo *Rosso e nero*, ki je podobno kot *Intervista* zasnovano kot knjižni intervju. Z novinarjem Pasqualejem Chesso (1947–) se je De Felice pogovarjal o obdobju t. i. »Republike Salò« ter italijanskem antifašističnem gibanju.⁴⁶ Svoj kritičen pogled nanj je sicer izpostavil že prej; 1988 je zapisal, da je antifašizem v sodobni Italiji le priročno orodje v rokah PCI, s pomočjo katerega slednja ohranja politično legitimnost.⁴⁷

Odsotnost ostrine polemik iz leta 1975 lahko pripišemo predvsem zmanjšanemu vplivu Komunistične partije Italije na političnem in kulturnem področju. *Partito Comunista* se je po propadu poskusa zgodovinskega kompromisa s prevladujočo krščanskodemokratsko stranko *Democrazia Cristiana* znašla v krizi, njen delež glasov je začel nazadovati. Kot njena konkurenca na levisi se je krepila socialdemokratska stranka *Partito Socialista Italiano* pod vodstvom Bettina Craxija (1934–2000).⁴⁸ Vpliv komunistov se ni zmanjšal le na političnem področju, temveč tudi na kulturnem; zgodovinsko srenjo so čedalje bolj zaznamovale debate o stalinizmu in kršitvah človekovih pravic v Sovjetski zvezi ter drugih komunističnih državah.⁴⁹

45 Strnjen pregled njegovih kritikov ter njihovih očitkov prinaša Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 400–403.

46 Renzo De Felice, *Rosso e nero*, ur. Pasquale Chessa (Milano: Baldini&Castoldi, 1995).

47 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 403.

48 Strnjeno o politični situaciji v osemdesetih letih, t. i. obdobju »pentopartisma«, gl. Milza, *Zgodovina Italije*, 815–826.

49 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 404.

Italijanski (ne)obračun s fašistično preteklostjo

Kako si lahko danes razlagamo ostrino razprav med Renzem De Felicejem in njegovimi kritiki? Zakaj se je prav v Italiji stvarna in ideološko neobremenjena debata o fašizmu izkazala za tako oteženo? Odgovor na to vprašanje je večplasten. Po eni strani pavšalno gotovo drži, da je soočenje z nekaterimi zgodovinskimi zablodami vedno najtežje prav »doma«, se pravi v državah, kjer so se sporne ideje, politični sistemi itd. uveljavili in delovali. Italija v tem pogledu ni nikakršna izjema, saj lahko npr. podobne težave opazimo pri soočenju z dediščino totalitarizmov v nekdanjih državah vzhodnega bloka, tudi v Sloveniji. To seveda še toliko bolj velja, ko sporni akterji zgodovinskih dogodkov še živijo, ko so spomini in zadane rane še sveže.

Po drugi strani pa je za pravilno razumevanje »kontroverze De Felice« treba upoštevati specifike italijanskega zgodovinskega razvoja po padcu fašističnega režima. V primerjavi z nacistično Nemčijo Italija ni doživela temeljitega procesa »defašizacije«. Ob koncu vojne ter v prvih povojnih letih je sicer prihajalo do sporadičnih obračunov s pripadniki fašistične stranke, ki so zahtevali več tisoč žrtev. Usmrčeni so bili nekateri vodilni fašisti, izmed katerih moramo omeniti vsaj Benita Mussolinija, Achilleja Staraceja (1889–1945), Roberta Farinaccija (1892–1945) ter Giovannija Gentileja⁵⁰ (1875–1944). A obračun je ostal na ravni spontanega maščevanja, ne pa urejenega pravnega postopka. Številnim vodilnim predstavnikom fašističnega režima sploh niso sodili, drugi so jo odnesli s kratkimi zapornimi kaznimi.⁵¹ Prav tako ni prišlo do obsežnejše

50 Gentile je bil sicer ubit že leta 1944 – skupina partizanov ga je ustrelila, ko se je iz firenške prefektore vračal domov (Richard J. B. Bosworth, *The Italian Dictatorship. Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism* (London: Arnold, 1998), 20).

51 Izstopa primer maršala Rodolfa Grazianija (1882–1955), ki je brez dvoma

zamenjave zaposlenih v birokratskem aparatu. Razlogi, ki so pripeljali do tega, da povojna Italija ni temeljito obračunala s fašistično preteklostjo, so bili večplastni. Najprej je treba izpostaviti, da bi bila popolna lustracija praktično nemogoča, ker bi to pripeljalo do zloma državne uprave. Vsi zaposleni v javni upravi so se namreč v času fašistične oblasti morali včlaniti v *Partito Nazionale Fascista*, prav tako so morali zvestobo režimu priseči tudi vsi univerzitetni profesorji. Vlada je leta 1946 sprejela splošno amnestijo za vse nekdanje fašiste, zato so vodilne položaje v javni upravi in policijskem aparatu lahko še dolgo v petdesetih ter šestdesetih letih zasedali ljudje, ki so iste funkcije opravljali že v času Mussolinijeve vlade.⁵² Leta 1960 je tako kar 62 od tedanjih 64 prefektov opravljalo funkcije v javni upravi že v času fašističnega režima. Isto je veljalo za vseh 135 kvestorjev in njihovih namestnikov.⁵³ Številni so se povzpeli tudi na pomembne položaje v pravosodju. Gaetano Azzariti (1881–1961), ki je leta 1957 postal predsednik ustavnega sodišča, je med letoma 1938 in 1943 vodil *Tribunale della razza*, ki je razsojalo v povezavi s fašističnimi rasnimi zakoni.⁵⁴

odgovoren za zločine proti človečnosti v Libiji in Etiopiji, deloval pa je tudi kot vojni minister v Salòjski republiki. Graziani je bil sicer obsojen, a je bil iz zapore izpuščen že po nekaj mesecih. Nato je postal častni predsednik neofašistične stranke *Movimento Sociale Italiano*. Podrobno o političnem ozadju, ki je onemogočilo sistematičen obračun z italijanskimi vojnimi zločinci, gl. Davide Conti, *Italijanski vojni zločinci. Obtožbe, procesi in nekaznovanje po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Sophia, 2014).

52 David Gilmour, *The Pursuit of Italy: A History of a Land, its Regions and their Peoples* (London: Penguin Books, 2012), 336–337.

53 Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943–1988* (London: Allen Lane, 1990), 92.

54 Christopher Duggan, *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy* (London: Vintage Books, 2013), 422.

Poleg praktičnih razlogov moramo upoštevati tudi ideološke silnice. Na prvem mestu je treba izpostaviti porajajočo se hladno vojno in močno prisotnost PCI v Italiji; največja desnosredinska stranka *Democrazia cristiana* nikakor ni želela, da bi vodilna mesta v javni upravi zasedli pripadniki Komunistične partije,⁵⁵ podobni pomisleki pa so odločilno vplivali tudi na politiko Združenih držav Amerike ter Velike Britanije. Presenetljivo se je za hiter proces amnestije zavzemala tudi PCI. Njeni razlogi so bili po eni strani v tem, da je na fašizem gledala kot obliko vladavine, ki je služila predvsem interesom velikega kapitala. Italijanske »ljudske množice« so torej bile razumljene predvsem kot žrtve fašističnega režima in posledično kot osebno nedolžne. Po drugi strani pa je PCI po koncu vojne odprla svoja vrata številnim nekdanjim fašistom, posebno intelektualcem.⁵⁶ Za hiter proces sprave se je odločno zavzemala tudi Katoliška cerkev, po letih vojne pa si je večina italijanskega prebivalstva želela fašistično izkušnjo preprosto pozabiti.⁵⁷

55 Iz istega razloga krščanskodemokratske vlade tudi dolgo niso izvedle ustavno zagotovljene deželne samouprave. V velikem delu države, predvsem v Toskani, Emiliji-Romanji in Markah, so se na prvih deželnih volitvah leta 1970 nato res zlahka na oblast prebili komunisti (Milza, *Zgodovina Italije*, 794–795).

56 Ilustrativen je primer pisatelja Kurta Ericha Sucherta (1898–1957), bolj znanega pod psevdonimom Curzio Malaparte. Malaparte se je v mladosti identificiral kot nacionalist in republikanec, nato je postal fašist, po propadu režima pa prepričan komunist. V zadnjih letih življenja je zavzeto podpiral maoizem (Gilmour, *The Pursuit of Italy*, 354).

57 Duggan, *Fascist Voices*, 420–423. Paradigmatski povojni italijanski odnos do fašističnega obdobja izkazuje film *Roma, città aperta* Roberta Rosselinija (1906–1977). Leta 1945 posneta Rosselinijeva mojstrovina prikazuje celoten spekter italijanske družbe (od komunista Giorgia Manfredija do duhovnika Pietra Pellegrinija), ki se enotno bojuje proti nacizmu (slednjega pooseblja sadistični gestapovec Bergmann). Sporočilo je jasno – zlo prihaja iz tujine, dobra Italija pa se mu ne glede

Zdi se, da je povojna italijanska družba odsotnost sodnega obračuna s fašizmom oz. fašističnimi funkcionarji »kompenzirala« na simbolni ter kulturni ravni. Vrednote odporiškega antifašističnega gibanja so podpirale vse pomembnejše politične stranke, ki so v ustavni skupščini pripravljale novo italijansko ustavo. Ustava, ki je začela veljati 1. januarja 1948, je novo Italijo definirala kot antitezo fašizma: demokratično, liberalno in decentralizirano. Fašistična stranka je bila izrecno prepovedana.⁵⁸ Posebno močno se je antifašizem zakoreninil v kulturni prostor, kjer so v nasprotju s politično izključenostjo vodilno vlogo igrali pripadniki ter simpatizerji PCI.⁵⁹

Skladno s tem se je razvila tudi poenostavljena predstava o fašizmu, ki je deloval kot tipični binarni »Drugi« antifašistične povojne Italije. Če je slednja sebe razumela ali vsaj skušala predstavljati kot demokratično, napredno in skrbčo za interese »ljudstva«, je bilo fašistično obdobje predstavljeno kot njeno nasprotje. V italijanskem javnem prostoru se je utrdil binarni pogled na preteklost, zaznamovan z zgodovinskimi miti in poenostavitvami, ki ni zadeval le fašizma, temveč tudi antifašizem. Če je fašizem predstavljal negativni pol, je bil antifašizem njegov pozitivni dvojček, posledično pa pomembno legitimacijsko sredstvo vseh, ki so se zbirali pod njegovo

na socialne in svetovnonazorske razlike združeno upira. Rosselini je v fašističnem obdobju sodil med priljubljene Mussolinijeve režiserje, bil pa je tudi prijatelj njegovih otrok. Med letoma 1941 in 1943 je posnel tri filme (*La Nave bianca*, *Un Pilota ritorna*, *L'Uomo della croce*), ki skupaj sestavljajo t. i. »fašistično trilogijo.« Več o tem gl. Bosworth, *The Italian Dictatorship*, 164.

58 »E' vietata la riorganizzazione, sotto qualsiasi forma, del disciolto partito fascista.« (Costituzione della Repubblica Italiana, Disposizioni transitorie e finali, Articolo XII, pridobljeno 23. 10. 2021, URL: <https://www.governo.it/it/costituzione-italiana/parte-seconda-ordinamento-della-repubblica/disposizioni-transitorie-e-finali>).

59 Gilmour, *The Pursuit of Italy*, 349.

zastavo. Zahteva po bolj kompleksnem razumevanju fašizma, čeprav ta sama po sebi seveda ni pomenila simpatiziranja z režimom ali njegovimi vrednotami, je s tem avtomatsko prinesla tudi zahtevo po bolj diferenciranem pogledu na italijanski antifašizem, ki seveda ni predstavljal homogenega ali celovito demokratičnega gibanja, upoštevajoč osrednjo vlogo, ki jo je v tem okviru igrala Komunistična partija.⁶⁰

Sklenjeno lahko torej rečemo, da je prav odsotnost obračuna s fašistično dediščino po končani vojni v Italiji sprožila specifičen razvoj. Po eni strani se je fašistična dediščina v upravnem aparatu in pravosodju nadaljevala še v šestdesetih letih, že na prvih rednih volitvah leta 1948 pa se je v parlament tudi vrnila neofašistična stranka *Movimento Sociale Italiano*.⁶¹ Po drugi strani pa se je v italijanskem političnem in kulturnem prostoru uveljavila binarna zgodovinska paradigma, po kateri je osnovna vrednostna ločnica potekala med fašizmom in antifašizmom, pri čemer je bila zanemarjena kompleksnost dejanskega zgodovinskega dogajanja. Zdi se, da je neprisočnost globljega (pravnega) obračuna s fašizmom in njegovimi vodilnimi predstavniki pripomogla k lažji vzpostavitvi prej omenjene črno-bele zgodovinske paradigme ter dejstvu, da velik del italijanske kulture ni bil pripravljen k proučevanju fašističnega obdobja pristopiti politično bolj neobremenjeno ter z večjo zgodovinsko distanco.⁶² Gotovo pa je umanjkanje

60 Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy,« 282.

61 Stranka sicer ni nikoli aktivno sodelovala pri vladanju. Enega od vrhuncev svojega vpliva je dosegla leta 1960, ko je krščanskodemokratska vlada Fernanda Tambronija (1901–1963) nekaj mesecev vladala s pomočjo parlamentarnih glasov neofašistov. Poskus premaknitve v desno je sprožila hude proteste, ki so zahtevali več mrtvih; Tambronijeva vlada je zato že po nekaj mesecih padla (Milza, *Zgodovina Italije*, 784).

62 Ameriški zgodovinar fašizma A. J. Gregor je v svoji pozitivni oceni De Felicejevega dela zapisal, da je bila ostrina reakcije na njegove teze v

sistematičnega obračuna s fašistično preteklostjo predstavljalo močan argument vseh tistih, ki so vztrajali pri binarnem pogledu na preteklost.

*De Felicejevo zgodovinopisje
kot primer (neo)historizma*

Če je kontroverznost De Felicejevih trditev torej vsaj deloma temeljila na specifičnem družbeno-političnem položaju v povojni Italiji, pa so razhajanja izvirala tudi iz različnih epistemoloških predpostavk oz. različnih pristopov k pisanju zgodovine. Medtem ko so številni kritiki pristajali na marksistično-hegeljanski koncept zgodovine, lahko De Felicejev metodološki pristop opredelimo kot nadaljevanje zgodovinopisnega historizma. V nadaljevanju razprave so zato predstavljene epistemološke razlike in različni zgodovinopisni pristopi, ki so zaznamovale oz. še zaznamujejo soočenje z De Felicejevim opusom.⁶³

Kako se torej historizem kaže v De Felicejevem delu? Za utemeljitelja zgodovinopisnega historizma velja prusko-nemški zgodovinar Leopold (von) Ranke (1795–1886).⁶⁴ Ranke se

veliki meri italijanska posebnost. Opozoril je, da so podobne teze (npr. o revolucionarni naravi fašizma, o povezavi med fašizmom in idejami francoske revolucije) bile že predstavljene, nekatere so zagovarjali celo določeni marksistični zgodovinarji (A. J. Gregor, »Professor Renzo De Felice and the fascist phenomenon,« *World Politics* 30 (1978): 435–443).

63 Tako npr. R. J. B. Bosworth De Feliceju očita prav njegova epistemološka izhodišča, ki jih označuje kot »neorankejanizem« ter naivni pozitivizem. Več o tem gl. Bosworth, *The Italian Dictatorship*, 110–132.

64 Ranke je bil rojen v neplemiški pastorski družini. Plemiški naziv je pridobil šele 1865 kot priznanje za svoje izjemne zasluge na področju zgodovinopisja. Bibliografija o Rankeju in njegovem zgodovinopisnem modelu je nadvse obsežna, saj se pojavlja v vseh pregledih historične

je v kolektivni spomin zapisal predvsem s svojo znamenito zahtevo, da mora zgodovinar pisati zgodovino »wie es eigentlich gewesen [ist]«. Zgodovinar naj bi torej moral predstaviti zgodovinsko obdobje tako, kot je dejansko bilo. Izjavo lahko razumemo (naivno) pozitivistično, lahko pa tudi kot težnjo po kar najbolj objektivni zgodovinski naraciji, ki naj zajame najširši spekter (primarnih) virov. Zgodovinar naj bi se pri tem vzdržal vnašanju svojih lastnih prepričanj in na virih neutemeljenih interpretacij.⁶⁵ Še pomembnejša za razumevanje De Feliceja in njegovega dela je Rankejeva trditev o značilnostih partikularnih zgodovinskih obdobji: »Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, und ihr Wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem Eigenen selbst.«⁶⁶ Skladno s tem je Ranke zavračal splošne filozofske koncepte zgodovine, kot sta jih razvila denimo Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) in sledeč njegovim predpostavkam tudi Karl Marx (1818–1883). Zgodovinski razvoj zanj ni predstavljal sklenjenega procesa napredka, ki vodi k določenemu cilju oz. svoji izpolnitvi. Če namreč sprejmemo tako predpostavko, lahko posamezna obdobja vrednostno razdelimo tudi po njihovi »naprednosti« skladno s ciljem, ki ga predpostavimo. Za Rankeja je imel nasprotno vsak stadij zgodovine svojo lastno naravo in svojo lastno vrednost, ki ni odvisna od kasnejšega razvoja.⁶⁷ Naloga zgodovinarja naj

misli. Splošen pregled o življenju in delu gl. v: Leonard Krieger, *Ranke: The Meaning of History* (Chicago: University of Chicago Press, 1977).

65 Oto Luthar et al., *Zgodovina historične misli. Od Homerja do začetka 21. stoletja* (Ljubljana: Založba ZRC, 2006), 502.

66 Leopold Ranke, *Über die Epochen der neueren Geschichte. Historisch-kritische Ausgabe*, ur. Theodor Schieder in Helmut Berding (München, Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1971), 60.

67 Za Marxa je denimo tudi kapitalistični produkcijski sistem vsekakor imel svojo »vrednost.« Kot napreden stadij v zgodovinskem dialektič-

ne bi bila razsojati in obsojati, temveč predvsem razumeti. Nasprotovanje splošni filozofiji zgodovine pa ne pomeni, da je Ranke zavračal tudi vsakršno interpretacijo, temveč jo moramo razumeti kot zahtevo po izogibanju generalizacij, ki ne slonijo na trdnih empiričnih osnovah.

Rankejev koncept zgodovinopisja je danes pogosto kritiziran kot pretirano pozitivističen in epistemološko nerealno optimističen.⁶⁸ Marksistični in strukturalistični zgodovinarji so mu očitali tudi pretirano ukvarjanje s posameznikom in nerazumevanjem pomena družbenih struktur, ki omejujejo in usmerjajo njegovo delovanje ter končno tudi sam zgodovinski razvoj. Zdi se, da je kritika upravičena predvsem na področju tematike njegovega raziskovanja, ki je bila omejena predvsem na politično zgodovino.⁶⁹ Po drugi strani pa velik del Rankejeve zgodovinopisne metode ostaja aktualen, predvsem njegova zahteva po razumevanje posameznih obdobj in družb skladno z njihovimi lastnimi vrednostnimi sistemi, kar tvori enega od stebrov postmoderne zgodovinopisja. Eden od njegovih utemeljiteljev, francoski zgodovinar Michel Foucault (1926–1984), tako (nekoliko poenostavljeno rečeno) trdi, da ni splošnih zakonov ali modelov, ki bi povezovali različne zgodovinske dobe. Obstaja le množstvo različnih diskurzov (struktur mišlje-

nem razvoju je izvedel nujen obračun s starejšimi fevdalnimi omejitvami ter v tem oziru deloval revolucionarno. Spričo svoje notranje kontradiktornosti pa naj bi po klasični marksistični misli nujno pripeljal do zadnje zgodovinske stopnje, tj. brezrazredne družbe. Podrobno o zreli Marxovi misli gl. Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism* (New York, London: W. W. Norton and Company, 2005), 192–327.

68 Kot je opozoril E. H. Carr (1892–1982), je že sam izbor virov, ki jih zgodovinar pri delu uporabi, vedno dejanje interpretacije. Zahteva po popolnoma nepristranskem in objektivnem zgodovinopisju je zato a priori nerealna. Več o tem prim E. H. Carr, *Kaj je zgodovina?* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2008).

69 Luthar et al., *Zgodovina historične misli*, 502–503.

nja), ki so imanentni različnim družbam.⁷⁰ Skladno s tem je za zgodovinarja pomembno razumeti notranji svet zgodovinskih akterjev, njihovo recepcijo zgodovinskega dogajanja, pa tudi to, kako so ti (subjektivno doživeti) dogodki (pre)oblikovali njihova ravnanja in pričakovanja. V ospredje zgodovinopisnega zanimanja se je s postmodernizmom torej vrnil posameznik in njegovo kulturno okolje ter njuna interakcija.

Renzo De Felice se je s historističnimi postulati seznanil pri delu z že omenjenima Chabodom in Cantimorijem. Federico Chabod sodi med najpomembnejše predstavnike idealističnega historizma v Italiji, Cantimori pa je zastopal spojitev njegovih postulatov z marksistično miselnostjo. Oba sta se zavzemala za konkretnost pri analizi zgodovinskih dogodkov, zavračala sta abstrahiranje in generalizacije. Vpliv obeh omenjenih zgodovinarjev je očiten že od samega začetka De Felicejevega zgodovinarskega dela,⁷¹ saj se zavračanje abstraktnih kategorij kaže že v njegovih študijah o italijanskih jakobincih, konstantno pa se nadaljuje vse do njegovih zadnjih del.⁷²

Iz De Felicejevega razumevanja fašizma je prav tako jasno viden vpliv historističnega pristopa. Najbolj jasno se kaže v zahtevi po iskanju še neodkritih oz. neobdelanih primarnih virov, ki naj odigrajo temeljno vlogo pri vsakršnem raziskovanju fašizma. Prav tako je izrazito historistična De Felicejeva zahteva po nepolitični obravnavi fašističnega režima ter njegove ideologije. Zdi se, da se je pri tem vprašanju De

70 Michel Foucault, *Arheologija vednosti* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2011).

71 »Zgodovinarjeva naloga je najti razloge, ki so pripeljali do tega, kar se je zgodilo, ter ugotoviti, zakaj se nekaj drugega ni zgodilo. Pri tem se mora varovati tega, da bi karkoli zreduciral na neizbežno naravno evolucijo mentalitet ali ekonomski oz. geografski fatalizem.« (citat po Gentile, »Renzo De Felice,« 146).

72 Gentile, »Renzo De Felice,« 144–146.

Felice pomaknil na ekstremno stališče, saj je zastopal tezo o možnosti pisanja popolnoma objektivne »znanstvene« zgodovine.⁷³ Omenili smo že odklonilen odnos do generalizacij in vseobsežnih interpretacij, posebno takih, ki nimajo obsežne zaslombe v primarnih virih. Sledove historizma lahko najdemo tudi v zavračanju smiselnosti »generičnega fašizma«, izpostavljanju razlik med italijanskim fašizmom ter nemškim nacionalsocializmom in poudarjanju pomena specifičnega italijanskega zgodovinskega konteksta na pojav ter razvoj fašizma. Historistična poteza *par excellence* pa je odločitev za izbiro teme njegovega življenjskega dela, tj. življenjepisa Benita Mussolinija. De Felice se je namreč odločil za pristop k raziskovanju bistvenih značilnosti italijanskega fašizma preko razumevanja političnega delovanja njegovega voditelja, torej preko »velike osebe«, ne pa s pomočjo raziskovanja družbeno-ekonomskega razvoja Italije v 19. in 20. stoletju.

De Felicejev neorankejski zgodovinopisni pristop je bil v številnih ozirih nasproten tedanjemu konsenzu italijanske historiografije. Prevladujoča marksistična zgodovinopisna šola je fašizem razumela kot reakcionarno gibanje, ki je uspešno mobiliziralo pripadnike nižjega srednjega sloja proti vzpenjajočemu se povojnemu delavskemu gibanju. Kot tako ga je razumela kot orodje velekapitala in kot del splošne krize kapitalističnega produkcijskega sistema.⁷⁴ Ta interpretacija je bila pravzaprav zelo stara, saj so se njeni nastavki uveljavili že pred vzpostavitvijo fašističnega režima, leta 1924 jo je nato sprejela Tretja internacionala, 1935 pa jo je Kominterneta tudi uradno kodificirala, ko je definirala fašizem kot »teroristično

73 Več o tem gl. Bosworth, *The Italian Dictatorship*, 18.

74 Gentile, *Fašizem: zgodovina in interpretacije*, 83, 103.

diktaturo najbolj reakcionarnih, šovinističnih in imperialističnih elementov finančnega kapitala.«⁷⁵

Liberalno zgodovino pisje je tedaj večinoma sledilo misli Benedetta Croceja, ki je trdil, da predstavlja fašizem nekakšno parentezo v nacionalnem in državnem razvoju Italije. Croce je leta 1928 objavil delo *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, v katerem je podal svojo obrambo liberalnega projekta gradnje italijanske države. Sledeč hegeljanskemu konceptu napredka je trdil, da lahko skozi razvoj liberalne Italije sledimo delovanju racionalnega duha. Krizo italijanske družbe in začetne klice kasnejšega fašizma je zaznal predvsem v razmahu iracionalnih duhovnih gibanj, ki so doživela velik vzpon na prelomu med 19. in 20. stoletjem ter vplivu prve svetovne vojne.⁷⁶ Fašizem naj bi bil moralna in intelektualna bolezen meščanske družbe.⁷⁷

Čeprav so med obema glavnima zgodovinskima pristopoma obstajale pomembne razlike, jih je metodološko združevalo prepričanje, da fašizem ni imel svoje lastne samobitnosti, temveč naj bi bil zgolj epifenomen določenega družbeno-ekonomskega razvojnega stadija. Kot tak dolgo ni bil deležen zgodovinskega zanimanja, ki bi ga skušalo predstaviti in razumeti skladno z njegovimi lastnimi prepričanji, predvsem pa neobremenjeno od politične agende. Skladno s prevla-

75 Citirano v: Payne, *A History of Fascism*, 443. Pri tem je treba opozoriti, da so nekateri marksistični intelektualci razvili tudi mnogo bolj kompleksne teorije o fašizmu. Antonio Gramsci (1891–1937) je opozoril na pomen dediščine *risorgimento* za kasnejši razvoj fašizma. Vodja italijanskih komunistov Palmiro Togliatti pa je opazil vlogo srednjih razredov, ki jih je mobilizirala izkušnja prve svetovne vojne. Več o tem gl. Gentile, *Fašizem: zgodovina in interpretacije*, 106.

76 Podrobno o Crocejevem zgodovinskega soočenju s fašističnim fenomenom gl. David Roberts, *Historicism and Fascism in Modern Italy* (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2007), predvsem 201–236.

77 Renzo De Felice, *Le interpretazioni del fascismo* (Bari: Laterza, 1970), 29.

dujočo antifašistično kulturno paradigmo, predstavljeno v prejšnjem poglavju, ki je novejšo zgodovino Italije razumela sledeč dihotomiji fašizem – antifašizem, antifašistični pristop ni bil prisoten zgolj na politično-svetovnonazorski ravni, temveč je bil sestavni del samega načina pisanja zgodovine. To je bilo še toliko lažje, ker je kljub siceršnjim razlikam za prej opisanim marksističnim ter liberalnim pristopom stalo podobno razumevanje zgodovinskega razvoja. Predstavni-ki obeh smeri so zgodovino namreč razumeli kot linearno napredujoč proces. Čeprav v omenjenih filozofskih smereh zgodovinski razvoj ženejo različne sile (v Marxovi misli je to dialektični materializem, v Crocejevi racionalni duh), pa je v obeh zgodovina razumljena linearno in progresivno. Fašizem je v obeh primerih predstavljal negacijo omenjenega procesa ter kot tak iracionalen upor proti zgodovini sami. Skladno s tem ga italijansko zgodovinopisje dolgo ni proučevalo na primerljivo z drugimi političnimi fenomeni, npr. liberalizmom ali socializmom.⁷⁸

Sklep

Kakšen je današnji konsenz glede De Felicejevega dela? Mnenja med strokovnjaki na tem področju so deloma še vedno deljena. Za številne Renzo De Felice predstavlja enega najpomembnejših (če ne celo najpomembnejšega) zgodovinarjev italijanskega fašizma. Njegov učenec Emilio Gentile, ki danes sodi med najpomembnejše strokovnjake za italijanski fašizem, tako npr. trdi, da je prav De Felice rešil italijansko historiografijo iz sta-

78 Podrobno o tem gl. Emilio Gentile, »Fascism in Italian Historiography: In Search of an Individual Historical Identity,« *Journal of Contemporary History* 21, št. 2 (1986): 180–181.

gnacije ideološkega konformizma, ki je omejeval zgodovinsko raziskovanje nasploh. De Felice naj bi direktno in indirektno prispeval k temu, da je razumevanje italijanske polpretekle zgodovine danes globlje, predvsem pa manj obremenjeno z ideološkimi plašnicami. Največji prispevek k temu so bile njegove obsežne študije, poleg tega pa je prav njegovo delo in reakcije, ki jih je izzvalo, prisililo italijanske zgodovinarje, da premislijo in revidirajo svoje dosedanje delo ter epistemološke predpostavke.⁷⁹ Podobno tudi Borden Painter ugotavlja, da je De Felice demitologiziral ter depolitiziral raziskovanje fašizma ter uspešno uveljavil zgodovinski pristop, ki veliko bolj kot na teoriji temelji na primarnih virih.⁸⁰

Po drugi strani pa De Felicejevo delo vse do danes vzbuja tudi kritične odzive, ki zadevajo različne vidike njegovih tez, predvsem na področju interpretacije fašistične zunanje politike v tridesetih letih.⁸¹ Na metodološkem področju pa se je De Felicejev model z leti večinoma uveljavil kot prevladujoč, kar je bilo povezano s siceršnjim vzponom postmodernizma v sodobnem zgodovinopisju.⁸² Razen njegovega epistemološkega

79 Gentile, »Renzo De Felice,« 143.

80 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 405.

81 Podrobno o tem gl. M. Knox, »The Fascist Regime, Its Foreign Policy and Its Wars: An 'Anti-Anti-Fascist' Orthodoxy?,« *Contemporary European History* 4, št. 3 (1995). Sporne točke biografije o Mussoliniju je mdr. podrobno obravnaval Dennis Mack Smith; gl. Dennis Mack Smith, »Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's biography,« *Modern Italy* 5, št. 2 (2000); podobno kritično se s posameznimi trditvami v svoji Mussolinijevi biografiji sooča tudi avstralski zgodovinar Richard Bosworth, čigar študijo smo pred nekaj leti dobili tudi v slovenskem prevodu; gl. Richard J. B. Bosworth, *Mussolini* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016).

82 Kot primer drugačnega pogleda gl.: Richard J. B. Bosworth, »Explaining 'Auschwitz' after the End of History: The Case of Italy,« *History and Theory* 38, št. 1 (1999): 84–99.

pozitivizma so tako številni sodobni zgodovinarji prevzeli njegov pristop pri proučevanju italijanskega fašizma. Poleg tega je treba tudi omeniti, da so se ne glede na prisotnost kritičnih glasov in kontroverznost nekaterih njegovih trditev osnovne značilnosti kritičnih odzivov pomembno spremenile. Novejše kritike so namreč večinoma stvarne in ostajajo na ravni akademske kritike.

Nobenega dvoma ni, da so De Felicejeve ugotovitve o naravi fašističnega gibanja in režima v številnih potezah spremenile italijanski zgodovinski konsenz o fašističnem obdobju. Ne glede na sporne točke njegovega dela je danes nemogoče zanikati pomembnost De Felicejeva prispevka k historiografiji italijanskega fašizma; tudi največji strokovni kritiki mu priznavajo vsaj neprekosljivo poznavanje zgodovinskih virov. Iz njegove zgodovinske šole so izšli nekateri najpomembnejši sodobni italijanski zgodovinarji, kot npr. Emilio Gentile (1946–), Giovanni Sabbatucci (1944–), Giuseppe Parlato (1952–) idr. Številne njegove teze so danes predmet znanstvenih raziskav in/ali polemik. Renzo De Felice je postal klasik zgodovinopisja o fašizmu. To ne pomeni, da njegova dela predstavljajo današnji vrh zgodovinopisne znanosti o tej tematiki. Prav tako tudi ne, da ne vsebujejo trditev, ki so s sodobnega stališča že presežene. Kot klasike navadno označujemo tista dela oz. avtorje, ki jih vsak proučevalec neke tematike preprosto mora upoštevati pri svojem delu. Burckhardtova *Renesančna kultura v Italiji* je tako npr. v številnih pogledih zastarelo zgodovinopisno delo,⁸³ ki pa še vedno sproža nove polemike, odpira sveža raziskovalna vprašanja ipd. V kontekstu historiografije italijanskega fašizma lahko danes podobno trdimo za dela Renza De Feliceja.

83 Več o tem: Peter Burke, *Evropska renesansa: središča in obrobja* (Ljubljana: *cf, 2004).

Renzo De Felice
and His Understanding
of Italian Fascism

Summary

The paper is the first presentation of the work of the Italian historian Renzo De Felice in Slovenia. De Felice's historiographical work encompasses research in numerous thematic areas. He established himself internationally with his studies of Italian fascism, which in the 1970s marked a turning point in the consensus in Italian historiography up to that time. The reception of his writings was therefore highly controversial, the polemics culminating in 1975 with the publication of his book titled *Intervista sul fascismo*. The book is designed as an interview in book form in which De Felice lays out his views on the character of the fascist regime. He advocated a historicist and positivist historiographical approach, which would supposedly help to depoliticize the research of Italian recent history. His claims regarding the revolutionary character of the fascist regime, the genealogical connection of the fascist ideology with the legacy of the Enlightenment and the French Revolution, and of the large degree of consensus enjoyed by the regime among the Italians, were also controversial. In the weeks following the publication of the book, many critical reactions as well as harsh judgements emerged, especially from Marxist historians. These reactions and judgements partly crossed the line of academic debate.

The second part of the paper presents an interpretation of the reception of De Felice's work within Italy. The reception was primarily based on the specific socio-cultural situation in the post-war Italy: on the one hand, it was marked by the absence of a comprehensive legal confrontation with the fascist past, and, on the other hand, by the great influence of the Communist Party and the Marxist-oriented intellectuals in the cultural sphere. Both contributed to a black-and-white, simplistic view of the past, marked by historical myths and simplifications. The common philosophical basis of both the Marxist and liberal historiographies, which conceived of history as a linear progressive process, also contributed to this, with fascism representing a negation of history. In line with the rise of the neo-historically inclined postmodernism in historiography, which marked the following decades, the positive reception of De Felice's work expanded. Although many of his claims are currently not generally accepted or remain controversial, De Felice has established himself as a classic of research into Italian fascism.